

УДК 049.32 + 811.161.1'366.58

ПАРАДИГМАТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ**Е.Я. Титаренко. Категорія фазовості и вид русского глагола. Монографія.** — Симферополь : Издательство «ДОЛЯ», 2011. — 368 с.

Категорія дієслівного виду, яка є однією з засадничих граматичних категорій слов'янських мов, і досі містить у собі чимало загадок для дослідників. У слов'янських мовах не існує дієслова поза видом, тому вживаючи будь-яке дієслово, ми змушені додавати до його лексичної семантики невіддільні від нього граматичні семи. Недарма вживання видових форм дієслова стає каменем спотикання для тих, хто вивчає ці мови як іноземні. Крім того, проблема ускладнюється й тим, що, за словами В.В. Виноградова, категорія виду є «ареною боротьби та взаємодії граматичних і лексичних значень». І от з'явилася ще одна серйозна аспектологічна праця, присвячена пошуку семантичного інваріанта видового протиставлення — монографія О.Я. Титаренко, в якій ретельно простежено специфіку функціонування цієї категорії в російській мові.

Безперечним позитивом монографії є добре структурований загальний огляд основних питань, які стали об'єктом аналізу та широкого обговорення серед найдосвідченіших фахівців. Відтак уважний читач дістає можливість системного ознайомлення з головними «складниками» широкої аспектологічної проблематики, зафіксованій у практично неозорій лінгвістичній літературі.

Термін *вид* розглянуто як частковий аналог прийнятого у західному мовознавстві терміна *аспект*, який має

© В. М. ТРУБ, 2013

універсальний характер і вживаний для опису будь-яких граматичних протиставлень у зоні вираження способу проходження дії (її тривалості, миттєвості, повторюваності, дистрибутивності тощо).

У полі зору дослідників перебувають три категорії, пов'язані з ідеєю часу: вид, час і таксис. Найбільш вивчена категорія **часу** розрізняє події відповідно до їхнього відношення до моменту мовлення. Порівняно недавно виокремлена категорія **таксису** спирається на часові значення, у яких до смислу минулого, теперішнього та майбутнього додається підпорядкований їм компонент передування. Натомість вид, аспектуальність належать до широкої функціональної сфери, яка пов'язана з ідеями часу та простору. Загальнокатегоріальний видовий інваріант може бути сформульований як поняття **ДІЯ У ЧАСІ**. Це означає, що категорія виду співвідносить дію з об'єктивними фазами її існування — початком, її триванням, припиненням. Відтак категорія виду — це ще одна морфологічна категорія часу. Але, як зазначає А. Тимберлейк, у російській мові вид і час розділені: час завжди позначається однаковим набором морфем і завжди явно флективним способом, тоді як вид виражають різні морфологічні засоби, які не завжди є флективними. З цього погляду вид і час у російській мові видаються різними категоріями, проте вони взаємодіють між собою.

Серед мовознавців точаться жваві дискусії про засоби вираження видових значень — чи є вони словозмінними, чи словотвірними? Переконливим підсумком цих суперечок видається думка А. Барентсена: «Незважаючи на низку важливих винятків, зрозуміло, що центром слов'янської видової системи є деривація дієслів недоконаного виду (НДВ) від дієслів доконаного (ДВ)».

Одним з центральних понять аспектології є поняття видової пари. Ю.С. Маслов брав цей термін у лапки і зазначав, що «...кожну з таких пар потрібно розглядати не як пару дієслів, а як пару співвіднесених видових форм одного дієслова, яку можна було б записати, наприклад, так: *відділити // відділяти*». За здатністю мати видову пару всі дієслова поділяються на співвіднесені за видом і не співвіднесені за видом. Останні поділяються на одновидові і двовидові. *Видова пара* — це два дієслова, які є лексично тотожними і розрізняються між собою семантикою виду. *Двовидові* дієслова суміщають в одному лексичному значенні функції ДВ і НДВ, це особливий спосіб вираження видового значення. *Одновидові* (непарні) поділяються на дієслова абсолютного ДВ і абсолютного НДВ.

Водночас суперечність полягає в тому, що класичне поняття видової пари не охоплює всього обсягу дієслівної лексики. У деяких дієслів НДВ в результаті процесів перфективації і вторинної імперфективації утворюються дві видові пари, які в російській аспектології прийнято називати «трійками», в яких одне дієслово ДВ має два парні дієслова НДВ. Видові «трійки» складаються з первинного імперфектива (тобто первинного дієслова НДВ), префіксального перфектива (ДВ) і вторинного

імперфектива. Дуже часто у значенні вторинного імперфектива міститься також і «перфективне» значення — пор. рос. «трійку» *лечить* — *вылечить* — *вылечивать*, де вторинний імперфектив *вылечивать* вказує на неодноразовість успішного лікування.

У вивченні різноманітних аспектів дієслівного виду суттєвим виявилось поняття категорії *г р а н и ч н о с т і* (Г) (рос. *п р е д е л ь н о с т и*) і *н е- г р а н и ч н о с т і* (НГ) (рос. *н е п р е д е л ь н о с т и*) (в інтернаціональних позначеннях «лімітативність» і «алімітативність»). Як зазначає М.Я. Гловінська, граничні дієслова — це те ядро, на яке орієнтовані всі описи видового значення. Справді, граничні дієслова звичайно утворюють видові пари і втілюють ідею видового протиставлення найяскравіше. Ю.С. Маслов вказував на те, що в багатьох випадках слід розрізняти граничні і неграничні значення того самого дієслова. Суттєво, що кордони, які відділяють граничні та неграничні значення дієслова, є досить рухомими. В такому разі визначальну роль відіграє синтаксична валентність дієслова і контекст. Пор. *читати книгу* (граничне значення) і *вміти читати* (неграничне значення). При позначенні повторюваних дій за допомогою дієслівних форм НДВ дієслова мають неграничне значення: *писати листа* — процес граничний, *писати листи*, *писати листи вечорами* — процес неграничний.

Усі дієслова ДВ та граничні дієслова НДВ мають сему Г. Крім того граничні дієслова НДВ містять також сему НГ, оскільки всі вони можуть позначати повторювані дії. Всі неграничні дієслова НДВ мають у своєму семному наборі тільки одну сему НГ.

Для розуміння специфіки і функціонування видів надзвичайно важливими є категорії одиничності і повторюваності (багаторазовості) дії. Тому в сучасній аспектології прийнято розрізняти такі дієслівні ознаки:

одноактність (семельфактивність) — дієслово позначає дію, яка складається з одного акта (*чихнуть*, *шагнуть*, *моргнуть*);

багатоактність (мультиплікативність) — дієслово позначає складну дію, яка складається з низки повторюваних актів (*чихать*, *мигать*, *шагать*);

одноразовість — дієслово позначає дію, виконану за один раз (*подбросить*, *сказать*, *выкрикнуть*);

багаторазовість — дієслово позначає повторювану дію, яка складається з низки одноразових дій (*подбрасывать*, *выкрикивать*, *подпрыгивать*). Цим самим терміном позначають і власне «багаторазові» дієслова на зразок *хаживать*, *говаривать*, *сиживать*.

Крім того, необхідно враховувати, що в кожній з повторюваних ситуацій не обов'язково беруть участь тотожні набори актантів. Наприклад, у реченні *Вчені та лікарі спеціально приїздять оглядати нашу клініку* йдеться про те, що суб'єкти дій кожного разу різні, хоча і є представниками сукупного актанта «вчені та лікарі». Аналогічно у реченні *Хлопчик щороку їздить у табір, в село* є зовсім не очевидним, що кожного року табір і село — ті самі. Пор. також *Мій батько буде будинки*, де, звичайно, йдеться про різні будинки, і кожна ситуація займає окремий період часу.

Одним з важливих результатів, отриманих авторкою, є усвідомлення того, що часова локалізованість (Л) і часова нелокалізованість (НЛ) є невід'ємними граматичними ознаками дієслівної лексики. Відтак у грамеї виду виділяють граматичні семи (грами) Л і НЛ. Отже, види не «сполучаються» з цими ознаками, а просто «мають» їх, тобто в грамеї НЕДОК є обидві грами Л і НЛ, а в грамеї ДВ міститься лише одна грама Л. Тому дієслова ДВ, переважно, позначають одиничну дію, локалізовану у часі, а дієслова НДВ можуть виражати як одиничність, так і багаторазовість навіть за відсутності відповідних лексичних показників. Одиничність НДВ обумовлена локалізованістю, а повторюваність — нелокалізованістю дії у часі.

Центральною проблемою, якій, власне, і присвячена рецензована монографія, є подальший розвиток концепції фазовості, яка була свого часу висунута проф. О.М. Соколовим. Головна суть цієї концепції полягає в тому, що вона дає можливість чіткого пояснення та опису структури практично будь-якого дієслівного словотвірного гнізда, елементи якого контрастують один з одним своїми видовими формами. Видові протиставлення маркують різні фази дії, позначеної дієсловом, мотивованими спільною основою і пов'язаними одне з одним дериваційними відношеннями. Одним з найважливіших понять цієї концепції є поняття фазової границі, яке не є тотожним поширеному в аспектології поняттю внутрішньої границі. Фазова границя передбачає встановлення відношення дії до її початку або кінця, тобто передбачає не лише вичерпність дії, а й будь-які інші граничні значення. Загалом можна спостерігати чотири типи фазових відношень:

— початково-процесна (до-гранична) фазовість (пор. *сісти — сидіти, заснути — спати, заспівати — співати, відчутти — відчувати*);

— процесно-завершальна (пост-гранична) фазовість (пор. *будувати — побудувати, писати — написати, любити — розлюбити*). У деяких видо-вих парах дієслово ДВ може виражати як завершальну, так і початкову фазу процесу, позначеного дієсловом НДВ, що залежить від контексту. Наприклад: *оточувати — оточити — оточувати: вороги поступово оточували наш загін* (процес); *вночі вороги оточили наш загін* (кінець / результат процесу); *вороги оточили наш загін і тепер оточують його щільним кільцем* (форма ДВ позначає початок наступного процесу-стану).

У рамках видових трійок часто можна розглядати дві опозиції: НДВ1 — ДВ і НДВ2 — ДВ. За цих умов дієслово ДВ може позначати стосовно НДВ1 та НДВ2 або ту саму, або ж різні фази. Наприклад, у трійці *плетти (вінок) — сплетти — сплітати* дієслово ДВ позначає кінцеву фазу (тобто результат) і стосовно форми НДВ1 і стосовно НДВ2. Натомість у трійці *хворіти (на грип) — захворіти — захворювати* дієслово ДВ позначає кінцеву фазу стосовно НДВ2 і початок процесу, позначуваного формою НДВ1;

— процесно-обмежувальний різновид пост-граничної фазовості, який вказує на перерваність процесу, а не його вичерпність. О.М. Соколов

називав цю «серединну» фазу проміжною фазовістю, яка виражає «відносну завершеність дії»: *спати — поспати, сидіти — посидіти, читати — почитати*;

— одноразово-багаторазова фазовість, яка може мати два напрями як за лінією ДВ — НДВ, так і від НДВ до ДВ. Дії співвідносні як звичайні, регулярно повторювані, й одноразові: *їздити (до Тбілісі) — з'їздити до Тбілісі, вмерти (про людину) — вмирати (про людей)*.

У роботі докладно розглянуто дериваційні (префіксальні, суфіксальні) а також синтетичні та аналітичні засоби вираження фазовості. Суттєво, що важливою формальною умовою для зарахування дієслів до однієї фазової парадигми є їхня належність до різного виду. Між дієсловами одного виду фазові відношення, за винятком відношень однобагаторазовості, не складаються. Тому не входять до однієї фазової парадигми як дієслова НДВ, наприклад, *лежать — возлежать, висеть — виснуть*, так і дієслова ДВ: *лечь — залечь, возлечь, прилечь* і т. ін., всі вони мають окремі парадигми.

Фазова парадигма не може складатися з одного слова, тому серед дієслів, які не мають дериватів, можуть виявитися дієслова з нульовою фазовістю. Разом з тим дуже часто відсутність у дієслова корелятив та дериватів протилежного виду ще не свідчить про повну відсутність у нього фазового потенціалу. Адже загальновідомо, наприклад, що дієслова НДВ здатні позначати значення ДВ аналітично. Зокрема, початок процесу *варити* можна позначити конструкцією *почав варити (сун)*, а кінець процесу *вірити* — як *перестав вірити (кому)*. Авторка показує, що в багатьох випадках непарні (одновидові) дієслова можуть утворювати кореляти протилежного виду як з допомогою аналітичних засобів, так і за рахунок регулярного утворення ненормативних видових пар.

Розвиваючи далі концепцію фазовості О.М. Соколова, О.Я. Титаренко будує заснований на гніздовому принципі спеціальний тлумачний словник фазової парадигматики, структуру якого докладно описано в другій частині монографії. Словник задумано передусім як підручник, призначений для тих, хто вивчає російську мову як рідну і як іноземну.

До складу словникової статті входить схема фазової парадигми заголовного дієслова, тлумачення дієслів із зазначенням виду, перехідності, наявності видової пари, стилістичних приміток та деяких інших відомостей. У прикладах словникових статей, розглянутих у монографії, широко представлені також потенційні дієслова, вживані в ЗМІ, Інтернеті, некодифікованій мові та інших дискурсивних практиках (пор. *избродить, убродиться; зареализовать, перереализовать, нареализовать* і т. ін.). Але до словникових статей входять лише дієслова, що узгоджуються з нормами літературної мови.

Схема фазової парадигми кожної словникової статті має чітку позиційну структуру: заголовне дієслово — в центрі, деривати групуються навколо нього у чітко визначеному порядку: починальні ліворуч, завершальні (фінітні та результативні) праворуч, обмежувальні знизу, одно /

багаторазові згори. Напрямки фазовості позначено стрілками. Фазова парадигма може бути: повна (чотиристороння), або неповна — одностороння, двостороння і тристороння. Повна фазова парадигма містить як мінімум 5 членів (лексем), включаючи вихідне дієслово і всі напрямки фазовості. Мінімальна парадигма складається з двох лексем.

Відаючи належне копійному і ретельному опрацюванню актуальних проблем російського виду, зупинімося на ряді положень, які видаються дещо дискусійними.

Зауважимо, що серед аспектологів ще не склалося єдиної думки про правомірність вклучення протиставлення одноразовості / багаторазовості до складу категорії фазовості.

Деякі з розглянутих дієслів НДВ, значення яких, на думку автора, співвіднесені з процесною фазою, насправді не обов'язково позначають процес, який можна інтерпретувати як актуально-тривалий — *пор. брать, выбрасывать, награждать, уступать, устранять*.

У низці випадків як приклади фінітно-результативних дериватів дієслова НДВ, що позначає процес, наведені форми ДВ, які позначають закінчення або результат **не того** процесу, на який вказує дієслово, що перебуває в центральній позиції. Наприклад, на стор. 231 форми ДВ *вы'читать, дочитать, перечитать* та ін. розглядаються як позначення завершення процесу, що його описує форма НДВ *читать*. Тим часом природно вважати, що ці дієслова вказують на завершення процесів, позначених формами НДВ *вычитывать, дочитывать, перечитывать*. Насправді значення імперфективу *читать* є лише частиною значення імперфективів, які реально співвіднесені з відповідними фінітно-результативними формами ДВ.

На стор. 268 форми ДВ *зарастить, нарастить, обрастить, отрастить, подрастить, разрастись* вказують на результат процесів, позначених відповідно формами НДВ *зарастать, нарастатать, обрастать, отрастать, подрастать, разрастаться*, але не *расти*. Аналогічно дієслова *выучить, научить, разучить* описують результат процесів, позначених формами НДВ *выучивать, научать, разучивать*, а не *учить* (с. 250). Як видається, в подібних випадках зафіксовано не стільки фазовий, скільки дериваційний потенціал первинних імперфективів.

При фіксації фазових відношень важливо також враховувати характер валентностей одного з дієслів. На стор. 298–299 на позначення результативної фази від дієслова *существовать* розглянуто форму ДВ *пересуществовать*. Як справедливо зазначає авторка, це дієслово може вживатися як синонім *пережити (протриматись)* і, з іншого боку, як дистрибутив. Зауважимо, що перше значення виникає в разі обов'язкової реалізації валентності часового інтервалу — *пор. ...пересуществовать хотя бы день, ...пересуществовать ядовитую эру безвременья, ...пересуществовать дождливую эпоху*. Друге значення виникає в разі реалізації суб'єктної валентності у множині: *Я держала круглый 35-литровый аквариум, в котором пересуществовало очень много рыб, они часто*

умирали. Але в першому значенні це дієслово співвіднесе радше з процесно-обмежувальною (делімітативною) фазовістю, а в другому — з багаторазовістю.

Інтерпретація дієслова ДВ *расконсервировать* як вказівку на фінітну фазу процесу, позначеного формою НДВ *консервировать* (с. 278), видається сумнівною. *Расконсервировать* позначає не кінцеву фазу консервування, а ліквідацію його результату (тобто до складу презумпції значення *расконсервировать* входить смисл 'законсервувати').

Оскільки обидві відповідні форми (*законсервировать* та *расконсервировать*) є дієсловами того самого (доконаного) виду, то між ними за визначенням не можуть складатися фазові відношення.

Водночас не можна не відзначити, що в монографії охоплено дуже великий дієслівний матеріал, який дозволяє скласти уявлення про масштабність і всю складність аспектуальної системи російської мови. Методичний підхід, запропонований авторкою, може бути застосований до будь-якої слов'янської мови і є зручним для її викладання в аудиторії інофонів. У цьому і полягає головна цінність рецензованої монографії.

Володимир ТРУБ (Київ)

Стаття надійшла 05.03.2013

Volodymyr Trub

Kyiv

PARADIGMATIC APPROACH TO STUDING OF SLAVIC ASPEKTUAL PROBLEMS
E.Ya. Tytarenko. Kategoriya fazovosti i vid russkogo glagola. Monografiya. — Simferopol :
Izd-vo "DOLYA", 2011. — 368 p.